

ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶԻ «ԴԻՎԱՆ ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՊՐԱԿԻ
ԿԱԶՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

2004թ. վաղ աշնանը ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճագրագիտական արշավախումբը (պզք Գագիկ Սարգսյան, պզք Աշոտ Մանուչարյան) շրջայց կատարեց Գյումրի մարզկենտրոն քաղաքն օղակող Ախտրյանի և սահմանային համանուն գետը եզերող Անիի տարածաշրջաններում:

Գիտայցի նպատակը դաշտային աշխատանքների միջոցով Շիրակի այս հատվածներից արձանագիր նյութերի հավաքումն ու ամփոփումն է «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի հերթական պրակում:

Ցավոք, հասկանալի պատճառներով, ժողովածուից դուրս է մնում Շարայի սեբունդների վիճական հսկայական ժառանգության հիմնական մասը, որը մնացել է (ուհից այն կողմ և, միայն բարեբախտաբար, ի սպառ չարամիտ ոչնչացումից փրկվել հայ վիճագրության երախտավորների ջանքերի շնորհիվ:

Ներկայիս Շիրակի մարզի կենտրոնական և արևմտյան հատվածների միջնադարյան պատմամշակութային հարստության առհավատչյաները Դպրեվանքի կրթօջախի, Տիրաշեն ամրոցի, Վահրամաբերդի, Մարմաշենի վանական համալիրի, Գուսանագյուղի դղյակի, Բարձրաշենի, Կարմիր վանքի, Երեբունյքի, Հոգեվանքի, Գրիգոր Լուսավորչի ճգնաբան-ակնարոլիս քարայրի, Ջրառափի անձավ-կացարանների, Ախտրյանի անդնդալոր կիրճի ծախակողմում՝ ընդհուպ սահմանաբաժանին, դեմհանդիման Հառմոսին, հնագետներ Համագասպ Խաչատրյանի և Լարիսա Եզանյանի վերջերս բացած ժայռափոր կրկնահարկ կացարանների շարքի և այլ վայրերի հուշարձաններն են: Իսկ Կարմրաքար գյուղը, հիրավի, կարելի է համարել թանգարան բաց երկնքի տակ, որտեղ և ոչ այլուր, հաջորդաբար ձգվում է մարդկային քաղաքակրթության անխախտ շղթան՝ վաղ բրոնզի դարից մինչև ուշ միջնադար: Ահա այս հուշարձանների գայթակղիչ ուժն էր, որ հմայում էր անխառն մկրչայներին:

Տարածաշրջանի վիճագրերի ռաումնասիրությամբ զբաղվել են XIXդ. կեսերից: Դրան մեծապես նպաստել է 1828թ. Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին: Ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն են ընձեռել դեպի հայրենի հուշարձաններ ձգվելու բազմաթիվ ուսումնասիրողների, որոնց մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն հայ աեղագիրները: Նրանք, հիմնականում լինելով հոգևոր բարձր դասի ռայալ և բանիմաց ներկայացուցիչներ, կարևորելով վիճագրերի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար, իրենց ճամփորդությունների ընթացքում գլխի են առել վանքերի, եկեղեցիների, լսաչարերի, տապանաքարերի, աշխարհիկ շինությունների՝ քարավանատների, կամուրջների արձանագրությունները, թեև ոչ գիտական պատշաճությամբ, այնուհանդերձ ըստ կարի և պատվախնդրության:

XIXդ. տեղագիրներից, որոնք մասամբ ընդօրինակել են Ախտրյանի և Անիի տարածաշրջանների վիճագրերը, հարկ է հիշատակել Հովհաննես Եպս. Շահխաթունյացին,¹ Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցին,² Լիբել Մխիթարյանցին³ և այլոց: Այս երախտավորների ընդօրինակությունները, երբեմն հարգի ուղղումներով, իրենց աշխատանքներում գետնելել են հայր Դևոնդ Ալիշանը,⁴ Կարապետ Կոստանյանցը:⁵

¹ Յ ո վ հ. եպ. Շ ա հ ի լ ա թ ու ն ե ա ն ց, Մտորագրութիւն Կարապետիկէ Էջմիածնի և հինգ զարառացն Արարատայ, հ. 2, Էջմիածին, 1842:

² Ս. արքեպ. Ջ ա լ ա լ ե ա ն ց, Դանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տփլիս, 1842:

³ Ա. վրդ. Մ խ ի թ ա թ ե ա ն ց, Տեղագրութիւն Մարմաշինու վանքին, Վաղարշապատ, 1870:

⁴ Դ. Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, 1880:

⁵ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն ց, Վիճական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Մարմաշենի արձանագրությունների ընդօրինակման գործում XX դ. սկզբներին նշանակալի աշխատանք է կատարել Ղևոնդյանը:⁶

Ախորյանի տարածաշրջանի հայկական վիճագրերի հավաքչական աշխատանքները մեծ թափ առան XIXդ. վերջերին և XXդ. սկզբներին, երբ ականավոր գիտնական Նիկողայոս Մառը բազմամյա պեղումներ սկսեց Անի մայրաքաղաքում և նրա շրջակայքում: Կովկասագետ-արևելագետի հետևորդ և աշակերտ Հ. Օրբելին, հնագիտական աշխատանքներին զուգընթաց, ձեռնամուխ եղավ պեղումներով հայտնաբերված և կառույցների որմերին պահպանված արձանագրությունների հավաքմանը: Նա հիմք դրեց դրանց ընդօրինակման, վերծանության, հյուստադրական գիտական մեթոդների, որոնցով առ այսօր առաջնորդվում են հայ վիճագրագետները: Օրբելու՝ Մարմաշենի վանքի արձանագրությունները հյուստադրվում է այդ վանական համալիրի վիճագրերի լավագույն ուսումնասիրությունը:՝ Նրա մշակած սկզբունքներով է առաջնորդվել Կ. Բասմաջյանը:⁸ Գիտական պաշտոն մակարդակով է Մարմաշենի արձանագրությունները հրատարակել հնագետ Է. Շդիագարյանը:⁹

1966թ. ամռանը Շիրակի մարզում հավաքչական աշխատանքներ է կատարել ԳԱԱ ՀԱԿ փնտraqրագիտական արշավախումբն անվանի վիմագրագետ Մեղրյակ Բարխուդարյանի ղեկավարությամբ: Հետագա տարիներին այստեղ ուսումնասիրություններ են կատարել Ալեքսանդր Մանուչարյանը,¹⁰ Սուրեն Մաղումյանը,¹¹ հնագետ Սերգեյ Հարությունյանը: Վերջինիս հայանաբերած և Շիրակի երկրագիտական թանգարանում պահվող մարմաշենյան արձանագրություններից մեկը հրատարակել է ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական կենտրոնի գլխաշխատող Գրիգոր Աղանյանը:¹²

2004թ. գիտարշավի մասնակիցներն իրենց ձեռքի տակ ունեին Ս. Բաբխուդարյանի 1966թ. օգոստոսին կազմած օրագիրը: Այն յուրօրինակ թղեցույց էր՝ շահեկան ուղերթի ճիշտ ընաւորւթյան, տեղանքում արագ կողմնորոշման, ժամանակի արդյունավետ օգտագործման, բնագրի դյուրին ընթերցման ու վերծանման համար: Օրագրում կան նաև վիճագրեր, որոնք այսօր տեղում չ'են և փրկվել են անխնայ վնասգրագետի անցյալում կատարած աշխատանքի ջնաքիւլ: Օրինակ՝ Հոգեվանքի եկեղեցու հյուսիսային պատին արտաբոստ վորագիւյ արձանագրութուններից մեկը, որի քարերն անհետացել են վերականգնման աշխատանքների ժամանակ: Կոսն նաև այնպիսի վիճագրեր, որոնք վերջին քառասուն տարիների ընթացքում մքնութաւային ազդեցութունից եղծվել, քայքայվել և այսօր գրերն անլւմբեռնելի են դարձել: Բարեւախտարար, դրանք ընդօրինակված են Ս. Բաբխուդարյանի օրագրում: Այսուրային և Անիի տարածաշրջաններից այդտեղ գետեղված են սրձանագրութւյններ Ջրատափից, Հոգեվանքից, Բարձրաշենից, Ներկույքից և այլ հնավայրերից: Դրանք արված են ամենայն պատասխանատւությամբ և առավելագոյն ճշտությամբ:

Օրագրում ամփոփված են նաև մեծ թվով վիճաբեր Արքիկի տարածաշրջանից: 1966թ. արշավախմբի անդամ Ալ. Մախուչարյանը, Երևան վերադառնալուց հետո, անմիջապես ձեռնարկել է Մակարավանքի, Հալիճավանքի, Լմբառավանքի մի շարք նորախայտ վիճաբերի հրատարակման գործը:¹³ 1983թ. հնագետ Հ. Մկրտչյանը գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել Նոր Կյանքի Գրիգոր Լուսավորիչ կենտրոնագմբեր եկեղեցու արձանագրությունները:¹⁴

⁶ Մ. Բին. Գ ե ո թ զ յ ա ն ց, Համառոտ տեղագրություն հնոթեանց Մեծին Շիրակայ և մայրաքաղաքին Անտի. Աղխանդրասյոյ, 1903:

И. Орбели, Надписи Мармашена, Петроград, 1914.

⁸ Կ. Բ ա ս մ ա ջ / ա ն, Հայերեն սրճանագրութիւնը Անույ, Դագնայրի եւ Մարմաշենոյ, 1931:

⁹ Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը և նրա փմագործությունները, «Էջմիածին», 1957, № 5:

¹⁰ Ել. Մ ա ռ չ ա ր յ ա ն, Զննություն Հայաստանի IX-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Երև., 1977:

¹¹ Մ. Մադուսյան, Մարմաշենի վանք, 19միածին, 1998:

[illegible]

¹³ Այլ Մաև ու յ ա թ յ ա մ, Շիրակի չհրապարակված շինարարական արձանագրություններ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, № 2:

¹⁴ Հ. ՄԵՆՇԵՆԿԻՆ, XI դարի վիմագրերը Նոր կույսեր գյուղից, ԼՀԳ, 1983, № 5:

Ս. Բալխտոդարյանի ձեռագրերում շատ են ի նորո հայտնաբերված հիշատակագրությունները, որոնք «Ղիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի Շիրակի պրակում գալու են համալրելու նախկին հրապարակումները: Ի հավաստումն ապավածին՝ նշենք, որ, եթե հնազետ Հեղիագարյանը Հառիճավանքից քաղել է 28 ընագիր,¹⁵ իսկ բանասեր Հ. Բյուրեղյանը՝ 25,¹⁶ ապա Ս. Բալխտոդարյանի մատյանում դրանք շուրջ 45-ն են: Լմբատավանքի Սր. Մանփանոս եկեղեցու 9 վիմագրին¹⁷ հավելվել է ևս 4-ը:

Հարկ է նշել, որ Արթիկի տարածաշրջանի գրեթե բոլոր վիմագրերին տրված են ծանոթագրություններ, որոնք սյրակի կազմման աշխատանքների ժամանակ կոլեկտորացնեն մատենագրական նյութերի համեմունները: Մրանով չի սպառվում հայ վիմագրության երախտավորի օրագրի կարևորությունը:

Բացի նորատետրից, 2004թ. արշավախումբն իր տրամադրության տակ ուներ Շիրակի մարզի հուշարձանների ցուցակը, որն ուղենշում էր հետազոտության առարկան և տեղում ձեռքագատում ավելորդ փնտրտուքից: Երբողիների ընտրության, հուշարձանների ուսումնասիրության հերթականության, վիմագրական նյութի հավանական առկայության խնդիրներում արշավախմբի աշխատանքներին մեծապես օգնում էին գիտնական մանկավարժ Գ. Աղանյանի խորհուրդները: Իսկ այցելությունները մի շարք հնավաւրեր, որտեղ ակնկալվում էին նորահայտ փորագրություններ, անցնում էին դրանց գոյության մասին քաջատեղյակ հնագետներ Հ. Խաչատրյանի և Լ. Եզանյանի ուղեկցությամբ: Արշավախումբը, շրջելով գյուղ առ գյուղ, հուշարձան առ հուշարձան, կատարեց լայնածավալ վիմագրագիտական աշխատանքներ, լուսանկարումներ, համեմատություններ, տարրերթերցումների շտկումներ, ճշգրտումներ, նորահայտ վիմագրերի ընդօրինակումներ: Հատկապես՝ արդյունավետ էին աշխատանքները Մառնադքյուրում, Լանջիկում, Հայկաձորում, Քեթիում, Վահրամարեղում, Մարմաշենում և այլուր: Ժառախեմին ու թղթին հանձնվեցին Խաչի ձորի ժայռաբեկորների զեղարանդակ խաչքարերի արձանագրությունները, զեղատեսիլ լճակի ավերակ եկեղեցում Վասակ Ասպետիկի թերի հիշատակագրությունը: Արշավախմբի անդամները քանիցս այցելեցին Շիրակի մարզի հնությանց թափն ու պսակը հանդիսացող Մարմաշենի վանական համալիրը: Տեղում բնագրերի մանրագրին, համեմատական ուսումնասիրությամբ շտկվեցին երկու գիտական հրատարակությունների՝ Հ. Օրբելու և Հ. Եղիագարյանի աննշան տարրերթերցումները, սլարգարանվեցին վանքի անվան ծագման, շինարարության նախաձեռնության, գործունեության տևականության խնդիրները, և որ ամենակարևորն է՝ էրատարակված 23 արձանագրությունների թիվը համալրվեց ևս 7-ով:

Հավարված ողջ նյութը, որում քիչ չեն որպես միակ սկզբնաղբյուրների հավակնող վիմագրերը, գրեթե ուսումնասիրված է: Այն այժմ գտնվում է պատճենահանման, գրչագրման, վերծանման, ծանոթագրման փուլում:

О РАБОТАХ ПО СОСТАВЛЕНИЮ ШИРАКСКОГО ПРАКА “КОРПУСА АРМЯНСКОЙ ЭПИГРАФИИ”

___ Резюме ___

___ А. Манучарян ___

Научное сообщение посвящено работе экспедиции отдела этиграфии института археологии и этнографии НАН РА в Ширакском регионе. Участники экспедиции собраны новые, ранее не опубликованные надписи. Вместе с тем они сверили некоторые надписи, собранные С. Бархударяном и другими этнографами, выявили разночтения в текстах. Конечной целью и результатом работы является подготовка к печати очередного тома "Корпуса армянской эпиграфики", посвященной историческому Шираку.

¹⁵ Տես Հ. Եղիազարյան, Հառիճավանք և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1957, № 1:

¹⁶ Տես Հ. Բյուրեղյան, Հառիճավանքի արձանագրությունները, «Ժազմավանք», 1957, № 11-12:

¹⁷ Տես Հ. Եղիազարյան, Լմբատավանք և նրա վիմագրությունը, «Էջմիածին», 1960, № 2: